

Tanzimat'ın Siyaset Düşüncesine İtiraz: Tanzîr-i Telemak Örneği

Öz: Tanzimat Fermanı sonrası devam eden ıslahatlar yeni bir siyasi fikriyatın ve toplum kimliğinin oluşturulmaya çalışıldığını göstermektedir. Köklü bir siyasi gelenekten beslenen ve bu doğrultuda idari bir düzen olan Devlet-i Aliyye'nin dönüşümü kolay olmamıştır. Mehmed Sâdık Efendi gibi ilmiye sınıfına mensup kimi şahsiyetlerin itirazları, Tanzimat dönemi ıslahatların siyasi sonuçlarının yanında, fikri neticelerinin anlaşılması açısından kayda değer niteliktedir. İlmiye sınıfında mensup Sarıyerli Hoca lakaplı Mehmed Sâdık Efendi'nin Tanzîr-i Telemak eseri, Tanzimat siyasetine muhalefetin önemli bir kaynağıdır. Sâdık Efendi, eserinin ismini Tanzimat ricalinin elinden düşürmediği Yusuf Kamil Paşa'nın çeviri eseri Tercüme-i Telemak'a nazire olması amacıyla koymuştur. Tanzimat siyasetine yön veren felsefi düşünceye karşı Sâdık Efendi kendi felsefi gayelerini ortaya koymuştur. Makale çalışmamızda Mehmed Sâdık Efendi'nin Tanzîr-i Telemak eserini siyaset düşüncesi bağlamında ele alarak Tanzimat siyasetine eleştirilerini hangi düzlemde ifade ettiğini ortaya koymaya çalışacağız. Böylece Tanzimat siyasetinin geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinden kopmayı mı yoksa zamanın şartlarına göre yeniden ifadesini mi temsil ettiğini idrak edebileceğiz.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Düşüncesi, Devlet-i Aliyye, Tanzimat Fermanı, Mehmed Sâdık Efendi, Tanzîr-i Telemak.

Objection to Tanzimat's Political Thought: The Example of Tanzîr-i Telemak

Abstract: The reforms that continued after the Tanzimat Edict show that a new political ideology and social identity were being constructed. The transformation of the Ottoman State, which was nourished by a deep-rooted political tradition and functioned as an administrative order, was not an easy process. The objections of certain figures from the ilmiye class, such as Mehmed Sâdık Efendi, are noteworthy in terms of understanding both the political and intellectual consequences of the Tanzimat period reforms. The work Tanzîr-i Telemak by Mehmed Sâdık Efendi, also known as Sarıyerli Hoca, who was a member of the ilmiye class, is an important source of opposition to the Tanzimat politics. Sâdık Efendi gave his work this title to respond to Tercüme-i Telemak, the translation by Yusuf Kamil Pasha that was highly regarded by the Tanzimat elites. In opposition to the philosophical ideas that guided the Tanzimat policies, Sâdık Efendi put forth his own philosophical objectives. In this paper, we will examine Mehmed Sâdık Efendi's Tanzîr-i Telemak in the context of political thought and explore the framework within which he expressed his criticisms of the Tanzimat politics. In doing so, we will be able to understand whether the Tanzimat politics represented a break from traditional Ottoman political thought or a re-articulation of it in accordance with the conditions of the time.

Keywords: Political Thought, Ottoman State, Tanzimat Fermanı, Mehmed Sâdık Efendi, Tanzîr-i Telemak.

Mustafa
Enes

AKTÜRKOĞLU*

* Dr. Öğr. Görevlisi, Yalova Üniversitesi, Rektörlük, Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi.
E-posta: mustafa.akturkoglu@yalova.edu.tr - ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3118-8862>.

Giriş

1839 yılında ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayun, Devlet-i Aliyye'de yalnızca mali ve idari dönüşümü içermemiş, aynı zamanda fikri değişimi de beraberinde getirmiştir. Bu fikri değişimin devletin içinde yaşayan tebaadan tutun da en yüksek mevkide bulunan idareciye kadar önemli bir alana tesiri olmuştur. Geniş bir çevreyi ilgilendiren ve yaşamları kuşatan Tanzimat siyaseti*, gayesi itibariyle mali, idari ve siyasi anlamda çökmekte olan Devlet-i Aliyye'yi tekrar ayağa kaldırma girişimi olarak değerlendirilir. Dolayısıyla devletin siyasi olarak dağılmasına menfaatleri gereği neden olan Avrupalı devletlerin taciz ve saldırılarına karşı kendini savunmaya çalışma hamlesi de denilebilir. Eğer Tanzimat'a idari anlamdan bakacak olursak ise devletin içinde yarı bağımsız hale gelen Âyanların ayrılıkçı girişimlerini engelleme ve merkezi iktidarın tekrar ihya edilme siyaseti olarak da görebiliriz.¹ Tanzimat siyasetinin hedefi olarak bahsettiğimiz bu genel iddialar, zamanımızdan bakıldığında zaten yapılması gereken icraatlar olarak yorumlanabilir. Fakat modern devlet düşüncesinin yeni yeni yayılmaya başladığı o devirlerde, kendine has idari yapıları olan devletler için mesele o kadar tabii karşılanmamalıdır.² Bu nedenle meseleye eğilirken, Devlet-i Aliyye'nin kendine has idaresi altında yaşayan toplumların, Tanzimat siyasetine bakışını kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Devlet-i Aliyye'nin içinde barınan toplumların Tanzimat siyasetine bakışını öncelikli olarak Müslüman tebaa ile gayrimüslim tebaa üzerinden ele almak gerekir. Nitekim Devlet-i Aliyye'de geleneksel toplum anlayışı ekseriyetle müslim-gayrimüslim ayrımı üzerinden kurulmuştur. Toplumun inanç temelli ayrımı aynı zamanda her inancın (*milletin*) kendi iç hukukunu (sosyal alan) belirlemesine imkân tanımış ve bu imkân sınırları dahilinde siyasi kimlikleri tanımıştır.³ Bu bağlamdan meselemize devam edecek olursak; Müslüman tebaa, Tanzimat'ın kanun önünde herkesin eşitliğini önermesinden hoşnut olmamıştır. Bunun öncelikli nedeni yukarıda bahsettiğimiz gibi asırlardır yaşanan toplum düzeni içinde Müslümanların imtiyazının ortadan kalkması anlamına gelmiş olmasıdır. Gayrimüslim tebaa ise, Tanzimat'ın vermiş olduğu hakları kullanma noktasında aşırı istekli ve bu hakları koruma konusunda mücadele etme isteği anlaşılabilir bir durumdur. Devletin içinde yaşayan bu iki farklı toplumun tepkileri dini olmanın yanında sosyal statülerinin değişimi ile de yakından ilintilidir. Müslüman tebaanın tepkilerini dile getirme şekli dini bir söylem üzerinden ifade ediliyor olsa da esasında durum toplumsal mevkilerinin inkırazıdır. Bu vergi toplama hakkı bulunan mültezimde iktisadi bir kayıp iken, köyde veya şehirde yaşayan bir Müslüman'ın düşüncesinde üstünlük hissini (*hakime-i millet*) yitirmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Tanzimat siyasetinin teklif ettiği ıslahatların esası, toplumu temelden ikiye

---

* Tanzimat siyasetinden kastımız; 1839'da Gülhane Hattı Hümayun ile başlayan 1856 yılında İslahat Fermanı ile devam eden süreci ifade etmektedir.

¹ Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalçık (Ankara: Phoenix Yayınları., 2006), 28-29.

² Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, Çev. Oktay Özel-Canay Şahin, (Ankara: İmge Yayınları, 2000), 30.

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 13-15.

ayırdığını söyleyebiliriz.⁴

Müslüman tebaa, Tanzimat siyasetini şeriata aykırı olarak değerlendirmesini idari veya iktisadi mevkisini yitirmesinden dolayı siyasi bir söylem olarak ileri sürmüş olabilir. Bu durum bize toplumun siyasi söylemini oluşturma da kilit bir konumda olan ulemanın yaklaşımını ortaya koymayı gerektirmektedir. Ayrıca ulema sınıfının da Tanzimat siyasetine yaklaşımı tek yönlü olmamıştır. Dönemin şeyhülislamı olan Mekkîzâde Âsım Efendi (?-1846), Ârif Hikmet Bey (1786-1859) ve Meşrepzâde Ârif Hikmet Bey'ler (1791-1858) buldukları mevki itibarıyla Tanzimat siyasetine yaklaşımları çekingendir.⁵ Diğer taraftan ulema sınıfının taşra teşkilatına mensup kimi şahsiyetleri ise Tanzimat siyasetine karşı olumsuz tavırlarını daha belirgin ortaya koymuştur. Bu olumsuz tavrın genel hatlarıyla birleştiği nokta ise Müslüman-gayrimüslim eşitliği ile kanunların esasının hangi değerler üzerine ihya edildiği ile yakından alakalıdır.⁶ Dolayısıyla Tanzimat siyasetine eleştiriler ekseriyetle Avrupa siyaset fikriyatına uygun veya şer'î esaslara uygun olmayan düzenlemeler olarak değerlendirilmesine neden olmuştur.⁷ Bu durum kimi ilmiyye sınıfına mensup kişilerin Tanzimat siyasetine olan eleştirilerinin ontolojik bir düzlemde ileri geldiğini düşündürmektedir.

Bu çalışma Tanzimat siyasetine eleştirileri toplumsal mevkilerin değişimi veya zamanın koşullarının gerektirdiği bir takım olgusal olayları betimlemeyi amaçlamamıştır. Meselesi itibarıyla Müslüman-gayrimüslim eşitliği ile kanunların hangi esas/değer üzerinden temellendirilmesi bağlamında neyi hedeflediğini açığa çıkarmaya odaklanmıştır. Bu bağlamda eleştirilerin, pratik yaşamda hangi pragmatik dengelerden kaynaklandığını araştırmak yerine, ontolojik düzlemde Tanzimat siyasetine neden itiraz edildiğini idrak etmeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda İstanbul'da mütevazı bir yaşamı olan Sarıyerli Hoca lakaplı Mehmed Sâdık Efendi gibi bir müderrisin yazmış olduğu *Tanzî-i Telemak* eseri üzerinden yukarıda bahsettiğimiz meseleleri açığa çıkarmaya gayret edeceğiz. Böylece Tanzimat dönemi araştırmalarda olgusal olayların aşırıya kaçan yorumlarından kurtularak, o devrin insanların nasıl düşündüklerini idrak edebiliriz.

1. Sarıyerli Hoca Mehmed Sâdık Efendi

Bulgaristan'ın Parvadi kazasında 1825/1826 yılında doğan Mehmed Sâdık Efendi, İstanbul medreselerinde tahsilini tamamlamıştır. 1850 yılında Süleymaniye Dârû'l-hâdisinde eğitim görmüş ve mülazım olarak görev almıştır. Dini ilimlerde özellikle hadis ve tefsir ilminde ihtisas sahibidir. Ayrıca tasavvufu ilgilendiği, Nakşibendî tarikatının Halidî koluna bağlıdır. Sâdık Efendi, zâhir ehline karşı soğuk tavırlı bir şahsiyettir. Arapça, Türkçe ve Farsça dillerine hâkim, Fransızca ve Rumca'ya aşına birisidir. Beyazıt semtinde bulunan Kaptan Paşa Medresesinde dersiâmlık yapmıştır. İstanbul Sarıyer semtinde ikamet ettiği için "Sarıyerli Hoca" namı ile anılır. Mehmed Sâdık Efendi, *Hadis-i Erba'ın Şerhi*, *Binbir Kelam*, *Münâcaat*, *Bahriye* ve Yusuf Kamil Paşa'nın yazmış olduğu Tercüme-i Telemak eserine nazariye olarak *Tanzî-i Telemak* eserini kaleme

⁴ Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Bellekten* 28 (1964), 624.

⁵ M. Yasin Taşkesenlioğlu, "Siyaset ve Modernleşme Karşısında İlmîye Ricâlî", *Mavi Atlas* 6/1 (2018), 333.

⁶ Ejder Okumuş, "Tanzimat Hareketi'ne Muhalefet", *Marife Dergisi* 3/2 (Güz 2003), 87-93.

⁷ Osman Karlangıç, "Ahmet Cevdet Paşa'ya Göre Tanzimat Dönemi Devlet Ricâlî", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/3 (2017), 268-269.

almıştır.⁸

Mehmed Sâdık Efendi camide verdiği tefsir derslerinde şeyhülislama ve devlet idarecilerine yönelik üstü kapalı eleştiriler dile getirmesi bir hayli taraftar toplamasına neden olmuştur. Şeyhülislam ve devlet idarecileri tarafından uyarılmasına rağmen Mehmed Sâdık Efendi, siyasi mevzulara girmeye devam etmiştir. Dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Hüsnü Paşa tarafından tutuklanan Mehmed Sâdık Efendi ve taraftarları Devlet-i Aliyye'deki kanunların şeriata uygun olmadığını ifade etmişlerdir. Zaptiye Nazırı, Mehmed Sâdık Efendi ve bazı taraftarlarını kalebendlik cezalarını çekmek için Akka'ya göndermiştir. Sürgün cezası İstanbul'da büyük bir yankı uyandırmıştır. Bazı muhtelif gazeteler, Mehmed Sâdık Efendi'nin söylemlerinin Osmanlı hükümetinde bulunan Âli ve Fuad Paşaları rahatsız ettiğini dile getirmişlerdir.⁹ Mehmed Sâdık Efendi'nin Osmanlı ricalinin ortaya koymuş olduğu ıslahat hareketine karşı eleştirisini idrak edebilmek için 1869/1870 yılında Akka'da sürgünderken yazdığı *Tanzîr-i Telemak* eserini ele almak gerekmektedir. Nitekim bu eser yalnızca dönemin devlet ricalinin icraatlarını eleştirmenin yanında Tanzimat siyasetinin teklif ettiği siyasi düşüncüyü doğrudan hedef almaktadır. Dolayısıyla eserin yazıldığı dönem dikkate alındığında *Tanzîr-i Telemak*, Tanzimat hareketine yönelik geleneksel bir itirazın örneği olarak görülebilir.

Sâdık Efendi'nin cami vaazlarında değindiği mevzulara ilişkin yeterli bilgi olmamakla birlikte; 1869-1870 yıllarında Akka'ya sürgünü sırasında Yusuf Kâmil Paşa'nın *Tercüme-i Telemak* eserine eleştiri olarak kaleme aldığı *Tanzîr-i Telemak* adlı eseri, Sâdık Efendi'nin fikirleri hakkındaki bilgi eksikliğini kapatan önemli bir kaynak olarak görülebilir. Eserde, hükümetin icraatlarını eleştirmek bir yana, daha geniş bir bakış açısıyla bakacak olursak; doğrudan "Tanzimat'ın siyasi zihniyetini" hedefe koyduğunu düşünebiliriz. Bahsedilen devirde Avrupa karşıtı ulemanın pek azının düşüncelerini yazıya dökme cesareti ve yetkinliğini gösterebildiği düşünülürse; eser, ulemanın Tanzimat hakkındaki fikirlerini yansıtmaya açısından ayrı bir öneme sahiptir. Dolayısıyla eser, yazıldığı zaman dikkate alınırsa, Türk siyasi tarihindeki batılılaşma karşıtı fikirlerin ilk örneklerinden olduğu söylenebilir.¹⁰ Sâdık Efendi *Tanzîr-i Telemak*'ta, siyasi, mali ve sosyal mevzuları şer'i usulle ele alarak, Bab-ı Âli'nin Avrupa ile bütünleşme siyasetinin devleti çöküşe götürdüğünü düşünmektedir. Hatta Sâdık Efendi'ye göre, yalnızca tabî düzen ve faydacılığa kıymet veren Avrupa'nın bu siyasetinin yakında iflas edeceğini öngörmesidir. Nitekim eserin mahiyetinde genel olarak; beşeriyetin yalnızca İslam'ın teklif ettiği düzen ile muvaffak olacağına, devlet ve topluma ilişkin mevzularda da ulemaya merkezi bir rol vermeye çalışmıştır. Sâdık Efendi, batılılaşma yönünde yapılan faaliyetlerin, mesela medreseler ortadan kaldırılarak ülkede âlim bırakmadığını ve bu şekilde dinin de ortadan kaldırılmaya

⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî 4*, haz. Nuri Akbayar, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1416; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri 1*, haz. Fikri Yavuz-İsmail Özmen, (İstanbul: Meral Yayınevi), 441.

⁹ Olay ile alakalı gazetelerde yazılan için bkz. M. Kaya Bilgegil, *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1 Yeni Osmanlılar*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 455-485.

¹⁰ Ahmet Şamil Gürer, "Tanzimat Döneminde Sarıyerli Hoca Sadık Efendi Vakası", *Journal of Turkish Studies*, 9/7 (2014), 48.

çalışıldığını belirtir.¹¹ Aslında Sâdık Efendi'nin endişesi, batılılaşma sürecinin Tanzimat siyaseti ile birlikte ulemanın nüfuzunu neredeyse kırma noktasına getirmiş olmasından ileri gelebilir. Nihayetinde bu durum, Ali Suavi'nin "mevt-i ulema" olarak nitelendirdiği ulemanın özellikle alt mevkillerinde huzursuzluk oluşturmuş ve ulemayı Müslüman tebaa ile birlikte Tanzimat siyasetine muhalefet etmeye yöneltmiştir.¹²

Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile Sâdık Efendi arasında siyasi bir ilişkinin olup olmadığı ile ilgili elimizde bir belge bulunmamaktadır. Fakat Sâdık Efendi'nin *Tanzir-i Telemak*'ta öne sürdüğü kimi fikirlerin Yeni Osmanlıların düşünceleriyle örtüştüğü ile ilgili önemli iddialar vardır.¹³ Dolayısıyla Bab-ı Âli'nin uygulamaya koyduğu Tanzimat siyasetine tepkiler Sâdık Efendi ile Yeni Osmanlıları birbirine yakınlaştırmış olabilir. Ancak bu vaziyet, gerek ilmi müktesebatları gerekse dünya düzenine yönelik fikirlerini besleyen ontolojik aidiyetleri açısından bakıldığında, farklı bir bağlamdan ele alabileceklerini dikkate almak durumundayız. Nitekim Yeni Osmanlılar, Mustafa Reşid Paşa'nın devleti ayağa kaldırmak gayesi ile tanzim ettiği kanunları şer'i esaslara rağmen gerçekleştirmesini şiddetle tenkit etmişlerdir. Yeni Osmanlılar, Mustafa Reşid Paşa'nın bu halini Avrupalı politikacıları hoşnut etme niyeti olarak değerlendirirler. Diğer taraftan Yeni Osmanlılar Mustafa Reşid Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nını ilan etme cesaretini takdir etmektedirler. Bu ikiliğin nedenini düşündüğümüzde Yeni Osmanlılar aslında Avrupa düşüncesine cephe almamakta Avrupa mukallitliğini eleştirdiklerini söyleyebiliriz.¹⁴ Nihayetinde Sâdık Efendi'nin Yeni Osmanlılar ile benzer bir bakışa sahip olmadığını ifade edebiliriz.¹⁵ Çünkü Sâdık Efendi *Tanzir-i Telemak*'ta Avrupa siyaset düşüncesinin medeniyet teklifini, İslam ahlak geleneğinde bulunan değerlerle/esaslarla tek tek çürütmeye çalışmasından çıkarabiliriz. Dolayısıyla çalışmamızın amacı ise Sâdık Efendi'nin öne sürmüş olduğu bu ahlakî değerleri/esasları ortaya koymaktır.

2. Tanzir-i Telemak'ın Siyaset Önerisi

Mehmed Sâdık Efendi, *Tanzir-i Telemak* eserinde *Ukâb* ve *Bûm* karakterleri üzerinden devrin dini, sosyal ve siyasi konularını diyalog tarzını da kullanarak açıklamaya çalışmıştır. Eserde *Ukâb* karakteri ziraat ehli bir kimseyi, *Bûm* karakteri ise dindar bir filozofu temsil etmektedir. *Ukâb*, çok bilgili ve tecrübeli bulunduğu *Bûm*'dan insanların durumu hakkında sorular sorunca, *Bûm* önce *Ukâb*'a mesleğinden söz etmesini ister. *Ukâb* ise köylülerin toprağı işlerken çektikleri sıkıntıları, yabancı otlarla nasıl mücadele

¹¹ Gürbüz Özdemir, "Tanzimat Dönemi Ulemasından Muhafiz Bir Şahsiyet: Sarıyerli Hoca Mehmed Sadık Efendi", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi* 20/45 (Güz 2019), 11.

¹² Mehmet Kaplan, "Tanzir-i Telemak", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 2/1-2 (1948), 1-20.

¹³ Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları 1*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967), 234-235; Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, (İstanbul: Baha Matbaası, 1956), 56.

¹⁴ Tahir Zorkul, "Yeni Osmanlılar'ın Hürriyet Gazetesi'nde Tanzimat Fermanı'na Yöneltilikleri Eleştiriler", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 33 (2016), 95-96.

¹⁵ Mehmet Kaplan, Sâdık Efendi'nin siyasi tavrını batı aleyhtarı ve yobazlık olarak tarif etmektedir. Halbuki Sâdık Efendi'nin Avrupa siyaset düşüncesine itirazı içinde yaşadığı toplumun ontolojik ve ahlakî değerleri ile örtüşmemesinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla mesele ontolojik bir düzlemde ele alınabilir. Bkz. Mehmet Kaplan, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1*, Dergah Yayınları, (İstanbul: 1976), 276; Alp Eren Topal, "Tanzimat Siyasetini Yeniden Düşünmek: Sarıyerli Hoca Sadık Efendi ve Tanzir-i Telemak", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar* 20 (Güz 2022): 169.

ettiklerini anlatır. *Bûm* da *Ukâb*'in ziraat işi hakkında anlattıklarını, içtimai hayata ve insanların tefekkür tarihine uyarlayarak anlatmaya girişmektedir.¹⁶ Böylece Mehmed Sâdık Efendi yaşadığı dönemdeki fikri tartışmaları *Ukâb* karakteri üzerinden alegorik bir anlatımla düşüncelerini ve eleştirilerini ifade etmeye çalışmıştır.

2.1. İnsan Tabiatı Üzerinden Toplumsal Düzen Oluşturulamaz

Mehmed Sâdık Efendi eserin başlangıcında öncelikle tabiat durumunda insanın halinin ve yaşadığı zamandaki dini ahkâmın vaziyetinin genel bir tasvirini çizer. Bu doğrultuda *Bûm* karakteriyle ziraat ile uğraşan birinin sıkıntıları anlatılırken (ziraat ehli tabiatın durumuyla en fazla meşgul olan meslek sınıflarından biridir.) *Ukâb* karakteriyle, insanlığın siyasi ve sosyal durumunu zirai sıkıntılarla özdeşlik kurarak açıklamaya çalışır. Sâdık Efendi, *Ukâb* karakterinin insanlığın durumuyla alakalı söylediği fikirleri, yaşadığı zamanın şartlarını telmih sanatını kullanarak ortaya koyar.

Sâdık Efendi, Allah'ın lütfu ile oluşan insan tabiatının eğer kendi haline bırakılırsa, kötü işlerin kaynağı ve fena amellerin toplandığı vahşi bir hayvana dönüşeceğini iddia eder. Dolayısıyla mukaddes din ve devlet aklının gereği olarak bir bütünün parçalarını ilahi emirler doğrultusunda birleştirmenin gerekliliğini belirtir. Bu doğrultuda insanların maddi ve manevi isteklerinin yanında birlikte yaşayabilmekten doğabilecek sıkıntıların idarecilere ve hükümdarlara önemli bir mesuliyet yüklediğini de ifade eder. Böylece idareciler ve hükümdarlar yönetimleri altındaki milletleri koruma mecburiyetlerinden mütevellit, tıpkı bir ağaç dalları gibi; Kiptî'nin Yahudi'ye, Yahudi'nin Rum'a, Rum'un Arap'a, Arap'ın Türk'e ve Türk'ün de Avrupalı'ya bağlanabileceğini öne sürer. Sâdık Efendi, birbirine bağlanan bu taifelerin açlık, yoksulluk, öldürme, ölüm, korku, savaş gibi çeşitli imtihanların üstesinden gelerek *tabiat-ı beşeriyye*'nin hiddetine ve saldırısına karşı gelebildiğini ortaya koyar. Hatta bu taifelerin, benlik öfkesine kapılmadan, akli doğrultusunda bütün kuvvetinin ortaya çıkaracağı rezillikten men edeceğini, sorumluluk ve cezaları tasarrufu altına aldığı idrak edeceğini, faydalı bilgileri ve güzellikleri kabule hazır olarak yöneticisine itaat etmeye hazır olduğunu bildirir. Sâdık Efendi, insanlığın böylece akıl-meleke tüm özelliklerini ulu'l-emre ve akıl kişilere sığınarak güzel faziletlerini ortaya çıkaracağını düşünür. Bu gayret ve kendini terbiye etme hali, ruhun kuvvetiyle ortaya çıkan hikmet ve faziletle tamamlanacağını, insan medeniyetini imâr ve payidar edeceğini iddia eder. Sâdık Efendi, toplumun hikmetli ve faziletli halinin önce yaşadıkları yerleri bereketli kıldığı gibi çevre şehirleri her cins eserlerle bayındır hale getireceğini düşünür.¹⁷

Mehmed Sâdık Efendi, vahşi ve terbiye edilmemiş huyların ise insanî (makul) idareyi kabul edemediğini, bu huyların cehalet, ihtiyaç, kötü ahlak, alçaklık ve müsriflik ile birlikte daima dindarlar ve devlet idarecilerine tembellik ve müsrifliği aşlamaya çalıştığını ortaya koyar. Ardından bazı kimselerin (Tanzimat ricali) ise mahakeme sanatını öğrenip, geçmiş din devletlerinin ve idarenin mukaddes kitaplarından malumatlar çalarak geçindiklerini belirtir. Sâdık Efendi'ye göre bu tarz bir siyasi yaklaşımın onlara (Tanzimat ricali) fayda sağlamayacağını düşünür. Nitekim Sâdık Efendi'ye göre ilim öğrenme ve idare onlarda (Tanzimat ricali) olmayan ve bulunmayan

¹⁶ Kaplan, *Türk Edebiyatı*, 277.

¹⁷ Sarıyerli Mehmed Sâdık, *Tanzîr-i Telemak* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan, 00096), 3b-4a.

bir gaye olarak kendini ispat ettiğini vurgular. Bunu şu şekilde formüle eder; diyanet ve hükümet, tabiatın saldırısından ortaya çıkan hilekarlık ve şiddeti, itidalin ortaya koyduğu bir ölçüyle görünür hale getirir. Dolayısıyla Sâdık Efendi, tabiatın din ve idareye ihtiyacının aşıkâr, din ve hükümetin ise tabiatın ürününe ihtiyacı hem yok hem de görülmemiştir yargısını ortaya koyar.¹⁸

Mehmed Sâdık Efendi'nin Tanzimat Fermanı sonrası devlet idaresinde ortaya çıkan siyaset düşüncesinin dayandığı esasa temelden muhalefet ettiği görülmektedir. Tanzimat dönemi ricalinin devletin idaresinde baskın olan *tabiat-ı beşeriyye*'ye uyumlu siyaseti¹⁹ usulde her ne kadar akli olsa da esasta şer'î vaz'î göz ardı ettiğini göstermektedir. Sâdık Efendi, Tanzimat siyasetine muhalefetine toplumlardan bir arada yaşama imkanının istikametini ilahi/vahiy bilgisinde aramaktadır.²⁰ Dolayısıyla *tabiat-ı beşeriyye*'nin oluşturduğu emniyetsiz ortamdan tecrübe edilerek tanzim edilen siyasetin, devletin idaresinde uygulanamayacağını belirtmesi bunun önemli bir göstergesidir. Bu bağlamdan devam edecek olursak devlet idaresi için tabiatın öğrenilen bilginin farklı din ve etnik milletleri bir arada tutmaya yeterli olmayacağını belirten Sâdık Efendi, genelde dini emirleri özelde ise ahlaki fazileti ön plana çıkarmaktadır. Ahlaki yükümlülüklerin hemen herkeste bulunması gereken asgari niteliklerin bir arada yaşama imkanını sunacağını ifade etmektedir. Böylece dini emirlerin bilgisine sahip bir kişinin ahlaki mesuliyeti, o kişiyi yaşadığı çevreye ve topluma karşı sorumlu davranmaya itecektir. Sâdık Efendi, Tanzimat dönemi devlet ricalinin ortaya koyduğu siyasetin dayandığı fikri esasın, şer'î ahkama uygun olmadığı görüşünü paylaştığını söyleyebiliriz.

2.2. Tabii Düzene Göre İnsan'ın Gayri-Ahlakiliği

Mehmed Sâdık Efendi'nin *tabiat-ı beşeriyye*'ye dayalı bir toplum düzenini, nasıl gördüğünü ve bu siyasetin mantığını idrak edebilmek için *Tanzir-i Telemak* isimli eserinde bu meseleyi nasıl ele aldığına bakmak gerekir. Sâdık Efendi, eserde yer alan *Bum* karakteri üzerinden, din adamlarının toplumun varlığı ve ıslahı için önemli bir mevkide bulunduğunu belirtir ve bundan mahrum olanların akibeti hakkında tasvire girişir. Sâdık Efendi *tabiat-ı beşeriyye*'nin fitratından gelen şiddetin azaltılmasının insan için meşakkatli bir uğraş olduğunu ifade eder. Hatta bu şiddeti bastırmak için toplumun dindar ve âkil kimselerine zorbaca hakimiyet kuranları tâğüt olarak nitelendirir. Sâdık Efendi bu kimselerin irade ve akıllarına, tabiatlarında var olan nefisleri galip geldikçe saldırılarını şiddetlendirdiğini, nefislerine tam teslim olanların ise taraftar toplayıp hikmet ve dine karşı saldırılarında ilahlık mevkisine (*mertebe-i uluhiyet*) çıktıklarını

¹⁸ Mehmed Sâdık, *Tanzir-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 4a.

¹⁹ Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Ed. Murat Gültekin-Tanıl Bora, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1, 2006), 55.

²⁰ Alp Eren Topal, Sâdık Efendi'nin Tanzimat siyasetine olan hukuki eleştirisini kanunların üstünlüğü zemini üzerinden görmeye çalışır. Hatta Sâdık Efendi'nin yazılarında Osmanlı saltanatının, Allah'ın haklarını ihlal etmekte oldukları çıkarımında bulunur. Sâdık Efendi'nin saltanat ile ilahi emirlerin doğal olarak çatışma halinde fikrinin olduğunu düşünmüyorum. Sâdık Efendi, Osmanlı sultanının çıkarılan kanunlarda ilahi esasları göz önünde bulundurması gerektiği çıkarımında bulunmaktadır. Çünkü Sâdık Efendi, kanunların dayanacağı tabii düzen esasına itiraz etmektedir. Karşılaştırmak için bakınız: Topal, "Tanzimat Siyasetini Yeniden Düşünmek", 164.

anlatır. Sâdık Efendi, bu kimselerin nefse (tabiata) uygun gelen kaideleri özendirdiklerini, uygun olmayan sorumlulukları ise değiştirmeye ve ortadan kaldırmaya çalıştıklarını söyler. Böylece cehaletin marifete, yalan söylemenin sadakate, fesatın salaha, fuşun ismete, zulmün adalete, sefahatin ise hikmete tercih edildiğini belirtir. Bu vaziyet karşısında Sâdık Efendi, kadim olan dinin tahrifata uğraması sonrası insanların ahlaki çöküntü yaşamasının kaçınılmaz olduğu görüşündedir.²¹

Mehmed Sâdık Efendi dinin insanın hem ruhi hem de fiziki terbiyesini sağlayan bir imkânı sunduğunu ifade ederken, nefesine (tabiatına) düşkün kişilerin gerçek ve sahih olan dine itibar etmeyeceğini ve istemeyeceğini (gaye edinmeyeceğini) söyler. Hatta nefesine düşkün kişinin, vaziyetini dinde meşrulaştıracak bir ruhsat bulduğunda dinin bu yönünü takdir edip, dinin gayesini bu gaye üzerinden savunmaya çalışacağını belirtir. Sâdık Efendi nefesine düşkün olan kişilerin (*tabiat-ı beşer*) faziletli ve dindar olmasını beklemeyi beyhude bir çaba olarak görür. Ayrıca bu kişilerin nefislerine hoş gelen tabiat düzenine veya fikriyatına kulluk edercesine yakınlık duymalarına şaşırılmaması gerektiğini düşünür. Nitekim Sâdık Efendi, dini ahkâmın bozulmasıyla milletlerin dini kötölemeyi adet edinmelerini bu nefsi dürtüye bağlar.²²

Mehmed Sâdık Efendi'nin tabiat kanunlarından neşet eden bir toplum düzenini gayri ahlaki değerlendirişi, ahlaki vahiy bilgisi veya sünnetullah²³ ile ilişkilendirdiğinin önemli göstergesi olabilir. Yukarıda bahsedildiği gibi Sâdık Efendi yalnızca sünnetullah ile kişinin kendi ahlaki değerlerini oluşturabileceğini düşünmektedir. Dolayısıyla tabiatın kendisi veya düzeni, insana ve topluma ahlaki bir değer veya gaye veremez. Bundan dolayıdır ki Sâdık Efendi'nin tabiatın kendi içinde işleyen düzeninin, insana toplum düzeni veya devlet idaresi sağlamada bir esas/gaye veremeyeceğini eleştirmesi anlaşılır bir durumdur.

3. Avrupa Siyaset Düşüncesinin Tesiri ile Tatbik Edilen Tanzimat Siyasetinin, Geleneksel Millet Düşüncesini Tasfiyesi

Mehmed Sâdık Efendi, *Tanzir-i Telemak*'ın devamında insan tabiatına uygun düzen eleştirisini daha da somutlaştırarak, Osmanlı toplumundaki bozulmayı ve yabancıların tesirinin artmasının neticesinde vukua gelen olayları, Vaka-ı Hayriye'ye (Tanzimat Fermanı'na) dolaylı olarak bağlar. Sâdık Efendi yaşadığı dönemdeki siyasi ve sosyal sıkıntıları yine *Bum* karakterini konuşturarak dile getirmeyi tercih eder. Mesela Sâdık Efendi, din ile mâmûr olmuş toplumun muhafazası için adli kanunlar ve kutsal kitabın emirleriyle korunmanın Müslümana vacip olduğunu söyler. Fakat Avrupalı devletlerin (*mileli tabiiye*) menfaatine uygun gelmeyen bu müdafaa tarzını taassup olarak

²¹ Mehmed Sâdık, *Tanzir-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 5a.

²² Mehmed Sâdık, *Tanzir-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 5b.

²³ Sünnetullah kavramı Allah'ın peygamberler aracılığı ile insanlığa koymuş olduğu kanun ve hükümleri ifade eden bir anlamı vardır. Kavramın daha derinlikli manasında ise Allah'ın koymuş olduğu kanun ve hükümlere uymak için kişinin ahlaki bazı vasıfları edinmesini de telkin etmektedir. Böylece insan, kendi ahlaki hasletlerini geliştirirken aynı zamanda toplumsal düzenin işleyişine de katkı sunmaktadır. Dolayısıyla biz kavramı salt tabiat kanunları manasına hapsedmemeyi tercih ettik. Bkz. İlyas Çelebi, "Sünnetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2010), 38/159-160.

değerlendirdiklerini dikkat çeker. Sâdik Efendi, Avrupalı devletlerin bu yaklaşımına uyan bazı ahmak dindarları, Avrupa'yı taklit etmekle suçlar. Onun bu suçlamasına karşılık kimi idarecilerin, taassup eylemlerinin Avrupa siyasetinde devleti müşkül bir vaziyete sokabileceğini belirterek kendilerini savunmalarını şiddetle eleştirir. Sâdik Efendi ise bu duruma karşılık ilahi emirler doğrultusunda hareket eden geçmiş ümmetin zorluklarla başa çıkabildiğini okuyuculara hatırlatır. Hatta İslam peygamberinden sonra gelen İslam devletlerinin hiçbir şekilde dini emir ve esaslardan vazgeçmediğini tarihe başvurarak misallendirir. Sâdik Efendi devletin kanunlarının esasını oluşturma kaygısının evvel zaman içinde de konuşulduğunu, buna yönelik Bağdat'ta *Kuran-ı Kerim*'in buyrukları doğrultusunda *Siyer-i Kebir* isminde müstakil bir eserin oluşturulduğunu ortaya koyar. Uzun süre boyunca Arap ve Türklerin *Siyer-i Kebir*'den oluşturulan ahkâma göre devleti hicri 1000 senesine (1591-1592) kadar başarılı bir şekilde idare ettiklerini ekler.²⁴

Sâdik Efendi *Tanzir-i Telemak*'ta Devlet-i Aliyye'nin kanunlarının esasını belirlemede *Siyer-i Kebir* eserini önermesi pek tesadüfi değildir. İmam Muhammed eş-Şeybânî (ö.805) tarafından yazılan *es-Siyerü'l-Kebîr*, devletler hukuku meselelerini ele alan ilk kapsamlı eserlerden biridir. Eserin gerek yazıldığı dönem olsun gerekse içeriğinin zenginliği, müellifine devletler hukukunun kurucusu unvanını kazandırmıştır.²⁵ Ahmed es-Serahsî (ö. 1090) tarafından yazılan *Şerhu's-Siyerü'l-Kebîr* ise Türkistan bölgesinde yaşanan iç savaşlar sonucunda ortaya çıkmıştır. Serahsî yaşadığı dönemin sıkıntılarını iyi bir şekilde gözlemlemiş devletlerin umumi hukukuna dair sorunlarına bir esas/gaye belirlemeyi uygun bulmuştur. Bu doğrultuda Abbasiler devrinde yaşanan sıkıntılara karşı Hanefi ekolünün ortaya koymuş olduğu öneriyi kendi devrine tatbik etmeye çalışmıştır. Nitekim Serahsî'nin şerhinin bir diğer önemli tarafı Mehmed Münîb Ayıntâbî (ö. 1823) tarafından Türkçeye tercüme edilmesidir. Eser, Sultan II. Mahmud'un emriyle alay müftüleri ve tabur imamları tarafından bir ders olarak okutulmuştur.²⁶ Dolayısıyla Sâdik Efendi, Tanzimat öncesi Osmanlı islahat düşüncesinde ortaya koyulan geleneksel siyaset düşüncesinin gayelerini tekrar gündeme getirmeye çalıştığını görebiliriz. Örnek gösterdiği eser göz önüne alındığında Sâdik Efendi, Tanzimat siyasetinin olgusal neticelerinden çok fikri esaslarıyla çatıştığını anlayabiliriz.

Mevzumuza dönecek olursak; Sâdik Efendi, Avrupa'da kimi milletlerin birleşip güçlü devletlerin ortaya çıkması sonrası İslam ümmetini tehdit etmesiyle birlikte, bin yıldır şer'î ahkama göre idare edilen milletin kırk senede *millet-i tabiat* olmasını esefle kınar. Bir milyon kadar minber ve kürsünün boş haneye seslendiğini, yalnızca mahkemelerin korunabildiğini belirtir. Sâdik Efendi; ilahi takdir eğer bu ahmak siyasete uzun müddet izin verirse böyle devam edebileceği uyarısında bulunur. En çok şaşırıldığı durum ise dindar milletlerin bu siyasete aşırı istekli oluşlarıdır. İnsanların fazilet ve ahlakta yükselme gayelerinin tersine dönmesi Sâdik Efendi'yi endişelendirir. Hatta bu vaziyeti kişinin kurda kendi ayaklarıyla gitmesine benzetir. Şer'î esaslara göre idare edilen toplumun Avrupa'nın siyaset esaslarından ne alabileceğini sorar ve açık bir ret ile

²⁴ Mehmed Sâdik, *Tanzir-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 7b-8a

²⁵ Ahmet Yaman, "es-Siyerü'l Kebîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2009), 37/327-329.

²⁶ Muhammed Hamidullah, "Şemsüleimme Serahsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2009), 36/544-547.

cevaplandırır. Sâdık Efendi, Avrupa'nın şer'î esaslara göre idare edilen devletlerle ilişkilerini geliştirmek istediğini makul karşılar, ama menfaatine zarar gelen bir vaziyette ise ilişki içinde bulunduğu devletin dini esaslarına saldırmasına dikkat çekmeyi ihmal etmez. Sâdık Efendi meseleyi daha da somutlaştırarak Kahire ve İstanbul gibi şehirlerin Avrupalıları ve onların siyasetini içlerine aldığını, bu düşüncenin tesiri altında kalan idarecilerin devleti ve dini kuvvetlendirme söylemlerini ise inandırıcı bulmaz.²⁷

Mehmed Sâdık Efendi, Avrupalıların siyaset düşüncesi tesiriyle oluşturulan Tanzimat Fermanı'nın ıslahat teklifini ele alarak, sıkıntılı olan yerleri şiddetle eleştirmeye girişir. Öncelikle Tanzimat siyasetini uygulayan idarecileri üstü kapalı bir şekilde tasvir etmeye başlar. Sâdık Efendi, *tağutlar* olarak isimlendirdiği bu kişilerin (Tanzimat ricali), devlet ıslahı hakkında ve dini ahkam bilgilerinin zan hükmünde olduğunu ifade eder. Nefsani sözlerle dindar kimseleri kullanmaya çalıştıklarını, düşmanlardan (Avrupalılar) çok dindarlardan korktukları için din ve ümmete yaptıkları hainliğin aşikâr olduğunu çok sert bir şekilde vurgular. Sâdık Efendi, İslam'ın kural ve kaidelerinin bütün medeni toplumların ıslahına kefil olduğu ortadayken, Tanzimat ricalinin bunu engel saymasını şiddetle ret eder. Tanzimat ricalinin ıslahat fikirleriyle düşmanlarının (Avrupalılar) idare-i hallerine uygun hale getirmek için şer'î esasları mecburen değiştirmek zorunda olduklarını ileri sürer. Sâdık Efendi, dinin farz kıldığı ırz, can ve mal emniyetinde bütün insanların eşit olması iddialarını, millet yok oluncaya kadar bir mahallede bile uygulayamayacaklarını alaycı bir dille anlatır. Sebebini ise zulmü, milleti idare etmede adalet ve zafer saymalarından ileri geldiğini öne sürer. Sâdık Efendi bu sefer Tanzimat ricalinin kimlik/vatandaşlık temeli üzerinden inşa ettiği eşitlik meselesine menfi bakışını belirtirken, başka meselelerde de gayri ahlaki/şer'î maddelerin bulunduğuna işaret eder.²⁸

4. Tanzimat Siyasetinin Esas veya Gayesine İtiraz

Mehmed Sâdık Efendi, Devlet-i Aliyye'nin başına gelen kötü olayları, yeni nizam ile birlikte oluşturulan yeni millet anlayışından dolayı dini tahrif etmenin bir nevi nedeni görür. Tanzimat ricalinin Avrupalı devletlerden istifade edecekleri zenginlik ve adalet gayesi uğruna gayri ahlaki usulleri edindiğini düşünür. Sâdık Efendi, Tanzimat ricalinin uygulamaya çalıştığı siyasetin, iddia ettikleri gibi geçen sürede devlete kuvvet ve üstünlük vermediğini işaret eder. Dolayısıyla Sâdık Efendi, Tanzimat ricalinin din ve tabiat meselelerinde bilgi sahibi olmadıklarını iddia eder. Ayrıca Tanzimat kanunlarına karşı muhalefet eden âlimlerin sürülmesine ve medreseler ile tekkelerin kapatılmasına sitem eder. Bu durumdan dolayı Sâdık Efendi, zamanın sorunlarına karşı dini teklifin

²⁷ Mehmed Sâdık, *Tanzîr-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 8a.

²⁸ Mehmed Sâdık, *Tanzîr-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 9b. Sâdık Efendi, toplumsal kimlik üzerinden kurulan eşitliğe karşı menfi bir bakışa sahipken, gelir düzeyinden doğan eşitsizliği ise eleştirmektedir. Sâdık Efendi, Tanzimat ricalinin, geleneksel Osmanlı siyasetinden gelen güçlü aile aristokrasinin oluşmasını engelleyen düzeni de tahrif ettiklerinden dolayı eleştiriyor olabilir. Nitekim eleştirinin mevzuu ekonomik olduğundan tüm milletlerin (Rum, Ermeni ve Müslüman) siyasi anlamda hukuku eşitliğinden söz ettiğine rastlamadım. Dolayısıyla Sâdık Efendi'nin eşitlikçi sert üslubundan dolayı onun anarşist veya devrimci bir karaktere sahip biri olduğunu düşünmek aşırı bir yorum olabilir. Karşılaştırmak için bakınız; Topal, "Tanzimat Siyasetini Yeniden Düşünmek", 162,173.

nereden yorumlanacağını sorar. Kinayeli bir şekilde cevabı balolar mı diye tekrar sorup, Tanzimat ricalinin dine (şer'î esaslara) olan saygısızlığını bu şekilde ortaya çıkartmaya çalışır.²⁹

Bum karakteri üzerinden tekrar konuşmaya başlayan Sâdık Efendi, insan tabiatını kendi haline bıraktığında vahşi bir hale döneceğini söyler. İnsanda marifetin bereketini veya dini hikmetlerin yerini cehalet ve sapıklığın alması sonrasında milletin halinin tabii (ilkel) hale geleceğini belirtir. Sâdık Efendi, bozulmuş hali gören kişinin ilk hali hayal zannedeceğini, hiçte mamur bir millet hali olarak görmeyeceğini vurgular. Ardından eğitim meselesine odaklanır. Devlet-i Aliyye'de öğretilen yabancı fikirlerin bin yıldır dindar olarak gelişmiş milleti, elli yılda sapık bir cumhuriyete dönüştürebileceği öngörüsünde bulunur. Sâdık Efendi Avrupa siyasetinin cahilce fikirlerini savunmaya devam eden milletin halinin ilkel durumdaki toplumlara dönüşeceğini iddia eder. Bu siyasete tevessül eden ilmiye sınıfına mensup kişilerin, ehl-i kemal müctehidlerin ilim namuslarını ayaklar altına alacağını, zillet ve illet altında yok olacakları uyarısında bulunur. Sâdık Efendi, her dönemde ümmet-i diyaneti veya dini terk eden milletlerin yaratılış haline döndüğünü, Nemrud, Firavun, Dahhak, Herod, Şah İsmail ve Napolyon gibi şahısların devirlerini ise örnek olarak sunar.³⁰

Mehmed Sâdık Efendi, *Tanzîr-i Telemak* eserinde Tanzimat ricalinin siyasetini sert bir üslupla eleştirirken, Devlet-i Aliyye'nin tekrar eski haline dönebilmesi için çözüm önerisinde de bulunur. Eserde soru soran *Ukab* karakterinin çiftçi olmasından dolayı *Bum* karakteri, tabiat-insan benzetmesi üzerinden anlatımına devam eder. Vahşi tabiatın işlenmesiyle altın başaklar vereceğini, bağ ve bostan halini alacağını söyler. Bunun için de köylülerin toprağı sürmeleri, ekmeleri, bakmaları gibi emek harcamaları gerektiğini belirtir. Ardından *Bum*, ahlâkî değerlerine dönen milletlerin de yeniden medenî hale geleceğini ifade eder.³¹

Son tahlilde Mehmed Sâdık Efendi, meşakkatsiz, külfetsiz, rahatına düşkün, nefsanî lezzetleri tadararak veya zarif görünerek İslam ümmetinin maddî kalkınması ve manevî gelişmesinin mümkün olmadığı görüşündedir. Sefahat ve zenginliği gelişmiş toplumun ürünü olarak faziletli saymayı, ilim, amel ve *gayret-i diniyye*'yi ise şaşkınlık, taassup, bölnlük ve akla mâni bir durum olarak değerlendirmeyi, katıksız bir cehalet, taklit ve gafletin şekil bulmuş bir hali olarak ifade etmektedir.³²

Yusuf Kamil Paşa'nın Fenelon'un eserinden çevirdiği Tercüme-i Telemak, Tanzimat siyasetine yön veren önemli bir fikri kaynak sunmuştur. Avrupa siyaset düşüncesi dahilinde tartışılan mevzular, Tercüme-i Telemak eseri ile Osmanlı siyaset tartışmalarının içine girmiştir. Yusuf Kamil Paşa'nın değişmez esasları niceliksel değerler bağlamında ele alması, Osmanlı siyaset düşüncesinde önemli bir değişimi gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu fikir Klasik Osmanlı siyaset düşüncesindeki nitelikli varlık anlayışının tezahürü olan kanun-u kâdim düşüncesinden de kopuşu temsil etmektedir.³³ Yusuf Kamil Paşa'nın esaslar üzerine kurulu olan kanun-u kadim

²⁹ Mehmed Sâdık, *Tanzîr-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 10a.

³⁰ Mehmed Sâdık, *Tanzîr-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 15a.

³¹ Mehmed Sâdık, *Tanzîr-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 16a.

³² Mehmed Sâdık, *Tanzîr-i Telemak* (Ali Nihat Tarlan, 00096), 18b.

³³ Mustafa Enes Aktürkoğlu, *Nizam-ı Cedid'ten Tanzimat'a Osmanlı Zihniyet Yapısının Çözümlemesi Bağlamında Batı'nın Siyaset Bilimi Kavramlarının (Özgürlük, Eşitlik, Vatan ve*

düşüncesini, Fenelon'un eserindeki çevirisinde niceliksel değerler üzerine kurulu kanun anlayışına indirgeyici bir şekilde ele aldığını görebiliriz. Dolayısıyla kanunların esasını oluşturan gayelerin mutlaklığı, değişmez niceliksel değerlerle biçimlendirilmiş kanunların mutlaklığı ile yer değiştirmiştir.³⁴ Nitekim bu durumun, Osmanlı siyaset düşüncesinde önemli bir değişimi gün yüzüne çıkarması, Sâdık Efendi'nin yukarıda ifade ettiğimiz nitelikli değerlerin yitirilmesi bağlamında önemli bir itirazı göstermektedir.

Sonuç

Tabii düzen veya doğal hukuk anlayışı, 17. asırda Avrupa'da natüralist düşüncenin tesiriyle ortaya çıkmıştır. Doğal hukuk anlayışını 18. Asırda Avrupalı devletlerin yeni toplum inşa etmede bir siyaset olarak belirlemeleri ve dış politikalarını bu bağlam üzerinden kurlmaları, Tanzimat ricalinin bu fikrî zemin üzerinden Devlet-i Aliyye'de ıslahata girişmelerine neden olmuştur. Tabiat-ı beşeriyye olarak kavramlaştırılan bu yeni düzenin gayesi, alemde insan varlığını mutlaklaştırarak bir arada yaşayabilen bir toplum inşasına dönüşmüştür. Bu anlayış neticesinde Tanzimat ricali, Avrupa siyaset düşüncesini idrak edebilmek için Fenelon'un Telemak eserine yönelmiştir. Böyle bir dönemde Mehmed Sâdık Efendi, Tanzimat dönemi idarecilerinin ellerinden düşürmedikleri Yusuf Kamil Paşa'nın çevirisi olan Tercüme-i Telemak eserine nazire olarak, Tanzîr-i Telemak eserini, sürgün sırasında kaleme almıştır. Mehmed Sâdık Efendi, dönemin siyasi ve sosyal sorunlarını alegorik bir anlatımla ele alarak, Tanzimat ricalinin siyasetini eleştirmiştir.

Tanzimat siyasetine yönelik eleştirilerinin ana konusu; dini esaslara dayanmayan tabii düzene dayalı bir devlet idaresi ve toplum kimliğinin oluşturulmasıdır. Dolayısıyla Sâdık Efendi, dini esasları gaye edinmeyen bu siyaset anlayışını içinde yaşadığı toplumun geleneksel idrakine uygun olmadığı için makul karşılamaz. Ayrıca toplumun dini esaslar doğrultusunda oluşturduğu ahlaki değerlerin yitirilmesinden endişe ederek, meselenin ontolojik boyutu ile de ilgilenmektedir. Nitekim Avrupa siyaset düşüncesinin dayandığı tabii hal veya düzenin Devlet-i Aliyye'yi kurtaramayacağını düşünmektedir. Sâdık Efendi, Tanzimat Fermanı'nın veya Avrupa siyaset düşüncesinin dayandığı tabii düzen anlayışının ilahi kaynaklı ahlaki değerlere ve şer'i esaslara uygun olmadığı görüşünü ısrarla dile getirmektedir. Sâdık Efendi'nin Tanzimat siyasetine eleştirileri, yaşadığı dönemde şer'i esaslara ve ahlaki değerlere dayalı geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde meydana gelen inkırazın nedenlerini idrak edebilmek için kıymetli bir fikri ufuk sunmaktadır.

Kaynakça

Abou-El-Haj, Rifat Ali. *Modern Devletin Doğası*. çev. Oktay Özel-Canay Şahin. Ankara: İmge Yayınları. 2000.

Millet Dönüşümü (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 128.

³⁴ Mustafa Enes Aktürkoğlu, "Siyaset Düşüncesi Bağlamında Telemakhos'un Maceraları'nın Tercüme-i Telemak'a Tesiri", *İçtimaiyat Dergisi*, 7/2 (2023), 545.

- Aktürkoğlu, Mustafa Enes. *Nizam-ı Cedid'ten Tanzimat'a Osmanlı Zihniyet Yapısının Çözümlemesi Bağlamında Batı'nın Siyaset Bilimi Kavramlarının (Özgürlük, Eşitlik, Vatan ve Millet) Dönüşümü*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Aktürkoğlu, Mustafa Enes. "Siyaset Düşüncesi Bağlamında Telemakos'un Maceraları'nın Tercüme-i Telemak'a Tesiri". *İçtimaiyat*, 7/2 (2023), 533-551.
- Bilgegil, M. Kaya. *Yakınçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 1 Yeni Osmanlılar* Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri I*. haz. Fikri Yavuz- İsmail Özmen, İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Çelebi, İlyas. "Sünnetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/159-160. Ankara: TDV. Yayınları, 2010.
- Çetinsaya, Gökhan. "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti". *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. ed. Murat Gültekin-Tanıl Bora. 1/54-71. İstanbul: İletişim Yayınları 2006.
- Gürer, Ahmet Şamil. "Tanzimat Döneminde Sarıyerli Hoca Sadık Efendi Vakası". *Journal of Turkish Studies* 9/7 (2014), 41-50.
- Hamidullah, Muhammed. "Şemsüleimme Serahsi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/544-547. Ankara: TDV. Yayınları, 2009.
- İnalçık, Halil. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler". *Belleten* 28 (1964), 623-690.
- İnalçık, Halil "Tanzimat Nedir?". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Mehmet Seyitdanlioğlu-Halil İnalçık. 13-35. Ankara: Phoenix Yayınları, 2006.
- Kaplan, Mehmet. "Tanzir-i Telemak". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 3/1-2 (1948), 1-20.
- Karlangıç, Osman. "Ahmet Cevdet Paşa'ya Göre Tanzimat Dönemi Devlet Ricalı". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/3 (2017), 266-297.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Baha Matbaası, 1956.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî IV*. haz. Nuri Akbayar. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Okumuş, Ejder. "Tanzimat Hareketi'ne Muhalefet". *Marife Dergisi*, 3/2 (2003), 83-102.
- Özdemir, Gürbüz. "Tanzimat Dönemi Ulemasından Muhafif Bir Şahsiyet: Sarıyerli Hoca Mehmed Sadık Efendi". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 20/45 (2019), 1-16.
- Sarıyerli Mehmed Sâdık. *Tanzir-i Telemak*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan, 00096, 1a-226b.
- Tansel, Fevziye Abdullah. *Namık Kemal'in Hususi Mektupları I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967.
- Taşkesenlioğlu, M. Yasin. "Siyaset ve Modernleşme Karşısında İlmiye Ricâli". *Mavi*

Atlas 6/1 (2018), 326-348.

Topal, Alp Eren. "Tanzimat Siyasetini Yeniden Düşünmek: Sarıyerli Hoca Sadık Efendi ve Tanzîr-i Telemak", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 20 (2022), 143-174.

Yaman, Ahmet. "es-Siyerü'l Kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/327-329. Ankara: TDV. Yayınları, (2009).

Zorkul, Tahir. "Yeni Osmanlılar'ın Hürriyet Gazetesi'nde Tanzimat Fermanı'na Yöneltilen Eleştiriler". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33 (2016), 87-101.